

УДК 811.161.2'373.2

Людмила Чирук
(Луцьк)

ВОВЧОК (*GRYLLOTALPA*) У ЗАХІДНОПОЛІСЬКІЙ НАРОДНІЙ ЕНТОМОЛОГІЇ

У статті розглянуто західнополіські назви вовчка (*Gryllotalpa vulgaris*). Проведено певні паралелі з номенами, поширеними на інших територіях. Простежено мотиви найменування і виділено принципи номінації, а також омонімічні моделі.

Ключові слова: вовчок, принципи номінації, Західне Полісся.

Чирук Л. Медведка (*Gryllotalpa*) в западнополесской народной энтомологии

В статье рассмотрены западнополесские названия медведки (*Gryllotalpa vulgaris*). Проведены определённые параллели с номенами, распространёнными на других территориях. Прослежены мотивы наименования и выделены принципы номинации, а также омонимические модели.

Ключевые слова: медведка, принципы номинации, Западное Полесье.

Chyruk L. The Mole Cricket (*Gryllotalpa*) in the Folk Entomology of Dialects of the Western Polissya

In the article the name of broomrape (*Gryllotalpa vulgaris*), which are spread on the Western Polissya are considered. Certain parallels are took from names, widespread on other territories. Motives of nomination are retraced and principles of nomination and homonym models are selected.

Key words: mole cricket, principles of nomination, Western Polissya.

Постановка наукової проблеми. У творенні народної ентомологічної терміносистеми, як і зоологічної термінології загалом, брали участь найширші кола мовців. Тому діалектні терміни мають багато синонімів, тоді як у літературній мові вживаний один номен.

На думку Н. Дейниченко, до назв комах, які приносять користь або завдають шкоду сільському господарству, існує багато синонімів [6, 41]. Це не завжди так, адже народні назви бджоли мають тільки фонетичні відмінності від літературних відповідників, а найменування сонечка семикрапкового (комаха не приносить ні шкоди, ні користі) складають найбільший синонімічний ряд із усіх зафіксованих нами лексем.

Виклад основного матеріалу. Вовчок (*Gryllotalpa vulgaris*) – комаха з передніми лапами, які добре пристосовані до копання і переміщення в землі; часто живе на городах та садах і пошкоджує коріння рослин.

Першим зафіксував народні назви цієї комахи І. Верхратський у другій половині ХІХ ст.: *земледухъ* [3 I, с. 6], *земляна сучка*, *вовчокъ* [3 IV, с. 11], *медведюх*, *кручок*, *ведмедик*, *медведюі*, *дідух*, *дідик*, *медведик*, *медведок* [2, с. 31].

© Людмила ЧИРУК

Згодом Б. Грінченко у "Словарі української мови" повторює деякі з них: *ведмедик*, *дідик*, *земледух* [12]. У проекті словника ентомологічної номенклатури І. Щоголів пропонує ввести термін *капу́сник звича́йний* як науковий [14, с. 26], фіксуючи й інші народні синоніми: *капустяник*, *капусник*, *капустянка*, *рак земляний*, *ведмедчук*, *кручок земледух*, *земледух ведмедюшок* [14, с. 26].

У західнополіських говірках лексеми на позначення вовчка відбивають загальні процеси найменування, що не відрізняються від принципів називання інших шарів лексики і здійснені за певними мовленнєвими моделями.

Найчастіше істота отримує назву за дією, яку виконує: *тічка* (Гута-Лісівська і Троянівка Мн В, Березичі Лбш В, Сварицевичі Дбр Р, Довговоля Вл Р, Радове Зр Р, Речиця Стл Б) || *т'ічка* (Великі Телковичі й Полиці Вл Р, Мутвиця Зр Р, Жидча Пн Б) || *ту́чка* (Любиковичі Ср Р, Заслuchчя Дбр Р, Озеро Вл Р) || *то́чка* (Великий Черемель і Людинь Дбр Р, Чаква Вл Р) (пор. білор. *то́чка* [4, с. 222]); *точі́лка* (Городище Дбр Р); *п'ідйід'* (Піща і Хрипськ Шц В, Ляплровка Бр Б, Збураж Млр Б) || *п'ідйід* (Пулемець Шц В, Старі Кошари Квл В, Полапи Лбм В, Нова Вижва Ст В) || *п'удйід* (Башлики і Личани Квр В, Постійне Кс Р); *п'удйіден'* (Боровичі Мн В, Великорита Млр Б) || *п'удйіден* (Штунь Лбм В) || *п'ідйідин'* (Прип'ять Шц В) (пор. кашуб. *rodjadek* – невеликий черв'як, що живе в землі [16, с. 155]); *землеро́йка* (Штунь Лбм В) (пор. підляс. *kriśok* [15, с. 96]).

Друга модель, за якою утворені номени: "назва комахи" – "назва іншої тварини". Вважаємо, що в основі цієї моделі лежить певна зовнішня подібність істот:

- *видмедик* (Губин Лк В, Зелене Гр В) || *в'ідмедик* (Хобултова В-В В, Бужанка Ів В) || *в'ідмадик* (Рогожани В-В В) (пор.: *видмадик* [9, с. 84]); *видмедка* (Старий Мосир Квл В, Синове Ст В) || *в'ідмедка* (Брониця К-К В, Древині Ів В) || *в'ідм'ід'ка* (Личини К-К В); *медведик* (Зоря В-В В, Жашковичі і Литовеж Ів В, Кунин Зд Р, Костянтинівка Ср Р) || *м'ідведик* (Шклинь Гр В); *ме"дведка* (Дерно Квр В, Мала Глуша Лбш В, Жовтневе і П'ятидні В-В В, Велика Любаша Кс Р) (пор. білор. *мядзвѣдка* [4, с. 220], сх.-поліс. *медведица* [6, с. 42]); *видмѣжка* || *мидвѣжка* (Борщівка Кс Р) (пор.: *медуйодка* [1, с. 309]. "Назви вовчка співвідносять цю комаху з ведмедем (рос. *медвѣдок*, укр. *медведик*, пол. *niedźwiadek*, луж. *tjedwedk*, болг. *мече прасе* і т.д.)..." [11, с. 211]);
- *рак* (Раків Ліс К-К В, Гута Рт В, Поворськ Квл В, Гайове Квр В, Березичі Лбш В, Суськ Кс Р, Мохро Івн Б); *рако"в'иц'а* (Бихів Лбш В). Старші респонденти асоціюють цю назву безпосередньо із річковим раком (*Rotomobius actacus*) і переносять на комаху деякі ознаки звіра: / *в'ін похóжйї до рака* // (Поворськ Квл В); / *і в'ін л'ізе взад* // (Дольськ Лбш В). Часто для розрізнення зооістот використовують подвійну номінацію: *рак земл'ані'ї* (Буцинь, Дубечне і Синове Ст В, Гайове Квр В, Дядьковичі Рв Р) || *рак земл'ані* (Олександрія Рв Р) (пор. білор. *рак земляны* [4, с. 220]); *чóрний рак* (Дядьковичі Рв Р).
- *вувчóк* (Романів Лц В). На думку Ю. Кривошапової, семантичне перене-

сення назви ведмедя на комаху здійснено не за однією ознакою, а за комплексом: наявність "шерсті", місце існування (в землі) і відносно великий розмір [10, с. 65]. Найменш імовірною вважаємо другу ознаку, адже цією ознакою безпосередньо мотивована, наприклад, підляс. *кром* [5, с. 521], чес. *krotonožka* [16, с. 156] і опосередковано лексеми *п'ідійід'*, *землеройка* тощо.

Ще одну мотиваційну групу найменувань Н. Дейниченко визначила "за вподобаннями": *капус'т'анка* (Підманове Шц В, Лаврів і Чаруків Лц В, Копачівка Рж В). Хоч зауважимо, що комаха є шкідником не тільки капусти, а й інших сільськогосподарських рослин.

Звуконаслідувальні назви вовчка, не поширені у західнополіському діалекті, зафіксовані у лівобережнополіських говорах: *туркавка*, *турукало*, *турлушка*, *турок* [6, с. 42] (пор. білор. *турчак*, *турлушка*, *туркач* [7, с. 88], підляс. *turkaś* [15, с. 96]).

Не зовсім умотивованою вважаємо назву *пудбій* (Дубечно Ст В) (пор. пол. *podbij* [17, с. 168]). Частково простежуємо зв'язок зі значенням слова *підбій*: "Ніша, нора і т. ін., видовбані в стіні ями" [13 VI, с. 399]. Вовчок дійсно залишає у ґрунті ходи і нори, однак вважати літературну лексему безпосереднім мотиватором не можемо.

Простежуючи явище омонімії як усередині однієї лексичної групи – ентомологічних назв, – так і поза нею, виділяємо кілька омонімічних моделей.

1. Модель "комаха – комаха". За "Словарем української мови" *підбій* позначає гусінь (*Arctia*) [12 III, с. 159]. Терміни *п'ідійіден'* (Топільно Рж В) і *рак* (Підманове Шц В) позначають личинку хруща, що теж пошкоджує корені рослин (пор. н.-луж. *mjadwedk* 'личинка хруща, борознюк' [16, с. 155]). *Капуст'анка* – поширена назва білана капустяного (метелика-шкідника капусти). Ймовірно, внаслідок паралелі шкідник-метелик – шкідник-земляний жук уживана назва *б'іл'анка* на позначення останнього (Острожець Мл Р). Спільна мотиваційна ознака – належність до одного класу тварин.

2. Модель "звір – комаха". *Землерийка* – "комахоїдний ссавець, схожий на мишу" [13 III, с. 557] (лексеми, похідні від *ведмідь*, *рак*, *вовк*, описані вище). Спільні мотиваційні ознаки – зовнішня подібність, середовище перебування.

3. Модель "хвороба – комаха". *Рак* – хвороба рослин, зокрема, картоплі (Кримно Ст В). Спільна мотиваційна ознака – завдання шкоди кореням сільськогосподарських культур.

Вовчок – одна з комах, яку в народних уявленнях співвідносять з гадами, нечистими створіннями [5, с. 521]. Часто її вважають отруйною і бояться доторкнутися: / *йек в'ін ук'усит'* / *то ни заг'ойуйиц':а* // (Ветли Лбш В); / *йак вк'усит'* / *то сто шкур зл'упиц':а* / *п'оки заживе'* // (Дубечно Ст В). Тому дещо дивним вважаємо факт використання комахи у народній медицині та у деяких прикметах: / *йіх* [вовчків – Л. Ч.] *суш'єти* / *да йак на б'іркул'оз слаб'єй то* / *п'єти чи шос' так'єво* // (Череваха Мн В); / *тр'єба так п'ал'ц'ами б'і'єти* [вовчка – Л. Ч.] / *шоб хл'іб удав'авс'а* // (Гута-Лісівська Мн В) (пор.: у Сербії вовчка використовують для лікування епілепсії [5, с. 522]).

Відсутність чітких методів боротьби із цим шкідником підтверджує належність його до нечистих і гадів. Найчастіше використовують гілля з вільхи: / *де тівчка поточила / ставл'айут ол'хове ломач:е* // (Красноволя Мн В); / *ламл'ем ол':е та / ол'ешн'ек / да натикайімо скруз' тако́го* // (Любиковичі Ср Р); / *ломайут в'ільху / г'іл':аки / і сажайут* // (Борщівка Кс Р); / *ломели з ол'шій'ени гол':е да натикали* // (Жидча Пн Б) або інших дерев: / *крушену ламайут' та текайут' між картопл'у* // (Прилісне Мн В). Іноді ці гілочки повинні бути освяченими: / *с'ватіли йакейе дерво / і затикали* // *о'су* [осику – Л. Ч.] // (Мокрани Млр Б). Деякі методи боротьби підкреслюють небезпечність і живучість комахи: / *рака можна забети тілько зовн'ишн'ойу стору'нон'ойу долон'і* // (Раків Ліс К-К В).

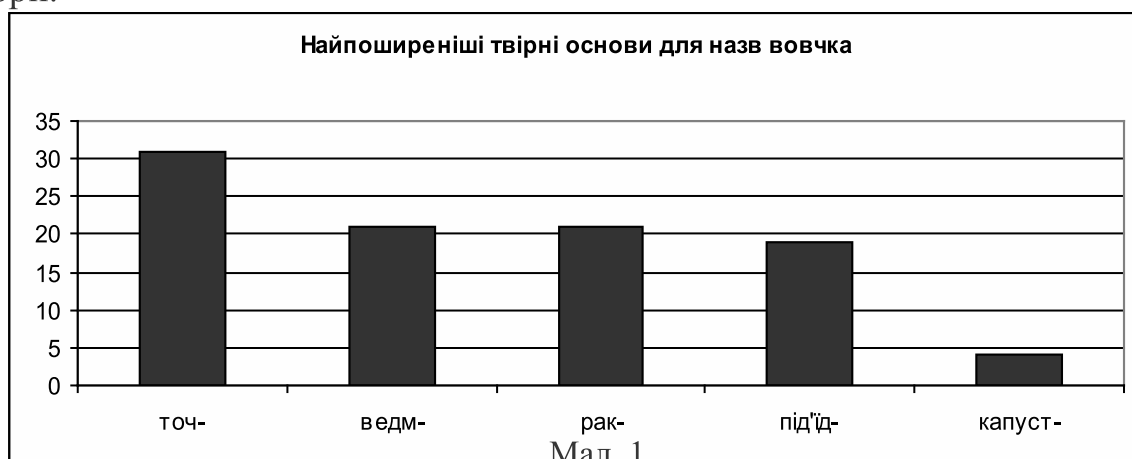
Отже, визначаючи мотиви найменування вовчка у народному мовленні Західного Полісся, виділяємо такі принципи номінації (див. також мал. 1):

- 1) за дією, яку виконує (найчастіше це похідні назви від лексем *точити, під'їдати, крутити, рити*);
- 2) перенесення назв інших тварин на основі певної подібності (*ведмідь, рак, вовк, крїт*);
- 3) за назвою рослини, яку пошкоджує комаха (*капуста*);
- 4) за місцем існування істоти (номени із ад'єктивним складником *земляний*);
- 5) звуконаслідувальні назви (від дієслова *туркати*).

Звичайно, при використанні номінативної моделі "звір – комаха" не можна говорити тільки про зовнішню подібність двох зооістот, адже їх відмінність підкреслена і загострена завдяки невідповідності розміру.

Найпоширеніші суфікси, характерні для творення назв цієї комахи: **-к, -ок, -ан, -ен, -ен' (-ин'), -ик, -ил, -ов, -іц'**, – продуктивні й в інших лексико-тематичних групах.

Висновок. Бачимо, що назва комахи у діалектному мовленні має набагато більше синонімів, ніж у літературній мові (*вовчок і капустянка*). Зважаючи на малопоширеність літературних термінів, останні не асоціюються в уяві респондентів із цією комахою. Вважаємо можливим ввести у літературну мову й деякі інші найпоширеніші номени (*ведмедик, п'їдійід*), хоча аналіз зроблено лише на матеріалі західнополіських говірок і не враховано назв, що побутують на іншій території.

Умовні скорочення назв районів і областей

Б – Брестська область	Лбш – Любешівський район
Бр – Брестський район	Лк – Локачинський район
В – Волинська область	Лц – Луцький район
В-В – Володимир-Волинський район	Мл – Млинівський район
Вл – Володимирецький район	Млр – Малоритський район
Гр – Горохівський район	Мн – Маневицький район
Дбр – Дубровицький район	Пн – Пінський район
Зд – Здолбунівський райрн	Р – Рівненська область
Зр – Зарічненський район	Рв – Рівненський район
Ів – Іваничівський район	Рж – Рожищенський район
Квл – Ковельський район	Ст – Старовижівський район
Квр – Ківерцівський район	Стл – Столинський район
К-К – Камінь-Каширський район	Ср – Сарненський район
Кс – Костопільський район	Шц – Шацький район
Лбм – Любомльський район	

Список інших умовних скорочень

білор. – білоруський	підляс. – підляський
болг. – болгарський	пол. – польський
кашуб. – кашубський	рос. – російський
луж. – лужицький	сх.-поліс. – східнополіський
н.-луж. – нижньолужицький	чес. – чеський

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Т. 1. – Луцьк: Вежа, 2000. – XXIV + 354 с.
2. Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. – Т. XII. – Львів, 1908. – С. 1–84.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної / Іван Верхратський. – Л., 1864. – [Зб.] 1. – 17 с.; Л., 1872. – [Зб.] 4. – 23 с.
4. Грачыха Т. А. Назвы жывёл у гаворках Віцебшчыны. Назвы насякомых / Т. А. Грачыха // Жывое наша слова. – Мн., 2001. – С. 212–222.
5. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
6. Дейниченко Н. П. Як народ творить терміни / Н. П. Дейниченко // Культура слова. – Вип. 26. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 41–44.
7. Жывёльны свет : Тэматычны слоўнік / [склад. В. Дз. Астрэйка і інш.; рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі]. – Мн. : Беларуская навука, 1999. – 239 с.
8. Зінченко О. П. Українсько-російсько-латинський ентомологічний словник : Термінологія і номенклатура : у 2 т. / О. П. Зінченко, К. Б. Сухомлін – Т. 2 : Номенклатура. – Луцьк : Вежа, 2002. – 427 с.

9. Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
10. Кривошапова Ю. А. Об одной символической модели в славянской народной энтомологии / Ю. А. Кривошапова // Славяноведение. – 2007. – № 6. – С. 57–70.
11. Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / [ред. Н. Толстого]. – Т. 3. – М., 2004. – С. 221.
12. Словарь української мови : у 4 т. / упор. Б. Грінченко. – К. : Лексикон, 1996.
13. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
14. Щоголів І. Словник ентомологічної номенклатури (проект) / І. Щоголів. – К., 1918. – 78 с.
15. Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny / pod. red. Ireny Maryniakowej. – T. V. Leksyka 1. – Warszawa : Sławistyczny ośrodek wydawniczy, 1995. – 272 s., 104 mapy.
16. Budziszewska W. Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej / Wanda Budziszewska. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1965. – 357 s. + 2 mapy.
17. Gustawicz B. Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody / B. Gustawicz // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. V. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1881. – Cz. III. Materyjały etnologiczne. – S. 102–186.